

Sløjans metamorfoser i klassisk arabisk litteratur – bakom myten om den skylda kvinnan

Pernilla Myrne, doktorand i arabiska

Västerlandets intresse för den muslimska världen har ofta kretsat kring kvinnor. Muslimska kvinnor och deras attribut har fått tjäna som symboler för det främmande, det exotiska och, på senare tid, för kvinnoförtryck och primitiva patriarkaliska värderingar. Begrepp som *harems* och *slöja* har väckt starka känslor. Båda dessa begrepp har att göra med en sedvänja inom islam som i över ett årtusende har diskuterats grundligt och ibland hetsigt, nämligen kvinnors avskildhet från offentligheten. I denna artikel kommer jag att beröra sløjans historia i islam och i de områden där islam formades, men främst vill jag visa hur föreställningar om slöjan och kvinnors avskildhet har tagit sig uttryck i den tidigaste arabisk-muslimska litteraturen. Där har normativa föreskrifter om kvinnors undandragande från offentligheten ständigt utmanats av handlingskraftiga kvinnor som hörs och syns.

Slöjan i främre orienten

När islam uppstod på 600-talet var varken harem eller slöja några obekanta företeelser. Harem var den del av huset som var förbjuden för andra män än de närmaste släktingarna. Speciella kvinnoavdelningar i husen, och täckande klädsel med slöja för de kvinnor som lämnade sina hus, var vanliga i de bysantinska och persiska områdena där islam bredde ut sig mot slutet av 600-talet. Tidiga kristna texter från området visar att respektable kristna kvinnor helst inte skulle lämna sina hem alls, i varje fall inte utan slöja. Även bland judiska kvinnor förekom slöjor.

Att isolera och täcka kvinnor var tecken på välstånd och förnäm börd. Så tidigt som på 1200-talet f.Kr. föreskriver assyrisk lag slöja för fria kvinnor.

Slavinnor och prostituerade däremot, fick inte beslöja sig, ett sådant tilltag skulle straffas hårt. Slöjan var alltså ett sätt att skilja respektabla kvinnor, dvs. sådana som tillhörde en enda man, från de icke-respektabla, som var tillgängliga för alla män. Även i muslimsk tradition har slöjan använts för att skilja anständiga kvinnor från oanständiga. I en koranvers uppmanas troende kvinnor att dra sina *djalabib*, sina ytterklädnader, över sig för att kännas igen. Korankommentatorer förklarar denna vers med att troende kvinnor på Muhammeds tid blev antastade av män som förväxlade dem med slavinnor. Om troende kvinnor bar slöja, skulle män lättare känna igen dem och sluta trakassera dem. Konsekvensen var naturligtvis att det var fritt fram att antasta de kvinnor som inte bar slöja.

Kvinnor i den klassiska arabiska litteraturen

Den klassiska arabiska litteraturen började skrivas på 700-talet, och hade sin storhetstid på 800- och 900-talen. Den är rik och omfattande, och behandlar allt mellan himmel och jord. En gren är den juridisk-religiösa, som genom korantolkningar och traditioner om profeten Muhammeds liv lade grund för den muslimska lagen. En annan gren är historieskrivningen, med krönikor såväl som biografier över viktiga personligheter. Den populära litteraturen bestod främst av poesi, muntliga epos och sagosamlingar som *Tusen och en natt*. Av den populära litteraturen finns det inte många texter kvar som vi säkert vet härstammar från denna tid, däremot finns den finkulturella motsvarigheten bevarad i hög grad, den s.k. *adab*-litteraturen. Den består av anekdoter, poesi, visdomsord och ordspråk blandade med historiska redogörelser och citat från religiösa auktoriteter.

Prosalitteraturen skrevs av män, men eftersom man gärna citerade muntliga berättare och poeter, så fick kvinnor ändå komma till tals. Det var inte ovanligt med kvinnliga poeter. En hel del texter handlar om kvinnor, både i den religiösa och i den mer sekulära *adab*-litteraturen. Kvinnor nämns i viss grad i historieskrivningen, och relativt många biografier skrevs över kvinnor.

Det går att urskilja två tendenser när det gäller kvinnans roll i litteraturen. Den ena är normativ; främst i religiös-juridisk litteratur men även i ordspråk och visdomsord förs ett budskap fram om att kvinnan ska vara passiv, lydig och osynlig. Den andra är den vältaliga, handlingskraftiga och synliga kvinnan, som bryter mot de normativa föreskrifterna, främst i

anekdoter, men också i populära berättelser och vissa biografier. Det speciella med den klassiska arabiska litteraturen är att båda dessa motstridiga bilder kan förekomma sida vid sida, i samma verk.

Slöjan och den idealiska kvinnan

Den muslimska lagen och diskussionerna kring den är de främsta exemplen på normativ litteratur. I den är avskildhet och lydnad idealet för kvinnor. De får inte lämna sina hus, inte heller ta emot besök utan sin faders eller makes tillstånd. Även med ett sådant tillstånd, måste de täcka sig fullständigt om de går ut. En del religiösa auktoriteter menar dock att kvinnor får visa ansikte och händer. Naturligtvis får kvinnor inte ha någon offentlig befattning eller blanda sig i politik. Deras vittnesmål och ord väger inte heller lika tungt som mäns. Kvinnor ska inte bara avskiljas fysiskt, genom hemmets väggar eller slöjan. De ska dessutom sänka blicken och får inte tala om de inte blir tillfrågade. Lydnad är en hustrus främsta dygd och biljett till Paradiset; om hon inte lyder sin make, får han lov att fysiskt bestraffa henne.

De religiösa lärde grundade dessa restriktioner på några få verser i Koranen samt på muntliga redogörelser om profeten Muhammeds uttalanden och handlingsätt. Dessa båda källor var de juridiskt gällande, men medeltida författare hänvisade gärna till en rad andra auktoriteter för att befästa kvinnors roll: ordspråk, visdomsord, och andra religiösa auktoriteter än Muhammed.

Det vanliga ordet för slöjan som en del av den muslimska klädesdräkten är idag *hidjab*. Detta ord kommer från Koranen och betyder egentligen själva företeelsen att skilja av, eller i konkret betydelse, det som skiljer av, t.ex. ett förhänge. Det symboliserar förhållandet mellan människa och Gud – Gud kan bara tala med de troende genom uppenbarelse eller bakom en hidjab. En hidjab ska skilja de troende från de otrogna på domens dag. Vid två tillfällen används begreppet för kvinnor, jungfru Maria isolerar sig från sin familj bakom en hidjab, och ingen man får gå in i profetens hus utan tillstånd eller tala med hans hustrur annat än bakom en hidjab.

Profeten Muhammeds hustrur har en särställning enligt Koranen, som uppmanar dem att stanna inne i sina hus och bete sig särskilt anständigt. De muslimska lärde ansåg att dessa restriktioner för profetens hustrur skulle gälla för alla muslimska kvinnor. Hidjab blev en institution som

stod för både själva avskildheten och slöjan som måste bäras vid de tillfällen avskildheten bröts. När kvinnorörelsen i Egypten argumenterade för att avskaffa slöjan i början av 1900-talet, avsåg man mycket mer än den lilla huvudduk vi idag förknippar med slöjan, nämligen hela denna institution, hidjab, som avskildhet och segregation.

Manliga fantasier om slöjan

Vid närmare granskning verkar det som om idealet att kvinnor skulle vara avskilda och täckta främst gällde för de övre klasserna. Det var bara de som hade råd att isolera sig i sina hem. Den isolerade kvinnan i haremet liksom den beslöjade kvinnan utomhus omgavs tidigt av spänning och mystik. Slöjan var en produktiv symbol i den anekdotiska litteraturen såväl som i den populära långt innan de västerländska orientalisterna upptäckte ämnet. Speciellt kvinnornas lättjefulla liv i palatsens lyx och överflöd var av outsinligt intresse. Det finns många berättelser om män som blir förda, ibland med bindel för ögonen, genom svindlande gångar och gemak in till palatsens allra heligaste. Där, inlåst i ett vackert rum eller tält, finns den skönaste kvinna de någonsin sett. Slöjan och den täckande klädseln stimulerade också fantasin. Otaliga berättelser handlar om män som gifter sig med kvinnor vilka vid bröllopsnatten visar sig vara någon annan än de gett ut sig för och ibland händer det att en man ovetande gifter sig med en demon. Flera berättare och poeter förbannar slöjan som gör att de inte kan få se på kvinnor.

Kvinnors kontroll över slöjan

Kvinnorna å sin sida, kan i litteraturen ofta dra nytta av denna sedvänja. I många anekdoter tar kvinnor fritt på och av sig slöjor beroende på om de vill bli sedda eller inte. Med slöjan kan kvinnan markera att hon är anständigare än mannen och hon kan även visa att hon är en fri kvinna, i motsats till slavinna. Samtidigt som kvinnor mer eller mindre bryter mot den religiösa litteraturens normativa uttalanden, förhåller de sig ändå till de ideal som råder vid denna tid, de känner till idealen men hanterar dem på sina egna sätt.

En grupp kvinnor som har tillägnats biografier är sångerskor, musiker och poeter som levde på 700- och 800-talen. Biografierna skrevs på 900-talet av Abu al-Faraj al-Isfahani. Dessa kvinnor var oftast slavinnor, även

om de flesta av dem så småningom blev frigivna. I berättelserna om dem går de in i och ut ur roller med olika grad av självständighet. Termer för avskildhet används när de har reglerade sexuella relationer med män, som konkubin eller hustru, t.ex. ”hon kunde inte gå ut”, eller ”hon var avskiljd”. När relationen tar slut, går hon ut. En del kvinnor kan själva bestämma hur de ska använda sig av dessa symboler. Sångerskan Badhl är ett exempel. Efter att hon blivit frigiven lever hon ensam och tar ofta emot manliga vänner på besök. När hon är arg på sin gode vän, en känd musiker, demonstrerar hon det genom att ta på sig en slöja och inte släppa in honom. Slöjan blir ett tecken på främlingskap dem emellan.

En annan sångerska, Arib, är slavinna men hävdar själv att hon egentligen är fri, hon blev stulen som barn. Hon använder sig av slöjan för att markera sin frihet, och avskiljer sig om hon själv vill. När hon är på flykt från sin ägare isolerar hon sig i sin älskares hus, men tröttnar efter ett tag på honom och går ut. Därefter lever hon med musikervänner i Bagdad och klär sig i heltäckande slöja för att inte bli igenkänd. När hennes ägare hittar henne och tar henne tillbaka, skriker hon åt honom: ”Jag är en fri kvinna, du kan inte göra så här mot mig. Jag vägrar att leva i instängdhet!” Vid ett annat tillfälle fångas en av hennes älskare, anklagad för att ha stulit henne. Då kommer hon för att försvara honom, klädd i slöja för att visa att hon är en fri kvinna. Om hon är fri, menar hon, kan ingen göra något anspråk på henne eller anklaga hennes älskare.

Kvinnor i offentligheten

Historieskrivningen visar att kvinnor kunde ha en plats i offentligheten. Det fanns kvinnor som agerade politiskt, både som förespråkare för sin stam, och i kalifens palats. Hustrur och mödrar till kalifer kunde få stort inflytande. Ibn Sa'd, som på 800-talet skrev biografier över kvinnorna i den första muslimska församlingen, bemödade sig om att beskriva profetens hustrurs fromhet, och slätar över deras politiska agerande utanför hemmet. Det är bara profetens hustrur som lever i avskildhet, åtminstone ibland. Bland övriga kvinnor är många aktivt agerande i församlingen. Flera kvinnor tog sig själva till Medina och konverterade till islam, mot sina manliga släktingars vilja. Kvinnor deltog i krig, de tog hand om sårade och försedde de stridande med vatten, men stred också med vapen i hand. I själva verket hade kvinnor en stor roll i formulerandet av islam. En stor

del av de citat som tillskrivs profeten är svar på frågor från kvinnor i den första församlingen. Kvinnor kom och gick hos honom och frågade om allt från övernaturlighet till intimhygien. Det var också ofta kvinnor som förde profetens ord vidare, och citerades i senare litteratur.

Den anekdotiska litteraturen är full av exempel på hur mindre kända kvinnor tar plats i offentligheten och bryter mot den normativa litteraturens föreskrifter. I denna litteratur står vältalighet, kvicktänkthet och intelligens högst hos både kvinnor och män, dessa egenskaper sanktionerar brott mot den sociala normen. En populär form för anekdoter är en dialog mellan en kvinna och en man. Det är i de flesta fall mannen som tilltalar kvinnan, men hon visar sig vara vältaligare och får sista ordet, gärna på ett sätt som gör mannen bortgjord. Ett exempel på en sådan anekdot från 800-talet handlar om en känd man som friar till en kvinna. Han beskriver sin svartsjuka och sitt kvinnoförakt. Kvinnan lyssnar underdånigt på friarens arroganta utläggning och visar honom tillbördig respekt. När han är färdig och det är hennes tur att svara ja eller nej, säger hon: ”Vi har förstått vad du säger, och tagit till oss vad du nämnt”, en fras som signalerar vördnad. Hon fortsätter: ”Du har, prisa Gud, karaktärsdrag som vi inte ens skulle önska Satans döttrar, så ge dig av! Må Gud ha förbarmande över dig”. På ett skickligt sätt lindar hon in mycket respektlösa uttalanden med fraser för vördnad och fromhet. Kvinnan får sista ordet och friaren blir bortgjord.

Till sist

I den klassiska arabiska litteraturen förekommer normativa föreskrifter som tilldelar kvinnor en passiv och underdånig roll sida vid sida med berättelser om aktiva kvinnor som bryter mot normen. Sådana brott mot normen verkar ha varit accepterade, så länge de gjordes med bravur och finesse.

Besløjade eller inte har kvinnor haft en plats i offentligheten. Åtminstone i litteraturen kunde kvinnor använda sig av sløjjan på sina egna sätt, för egen vinning. Avskildhet är inte heller nödvändigtvis ett statiskt tillstånd, utan något det var möjligt att gå in i och ut ur. Idag används sløjjan av många muslimska kvinnor som ett tecken på religiös tillhörighet, och hindrar inte dem inte nödvändigtvis från att delta i det offentliga livet. Symboler kan ändras, och användas på olika sätt, av olika människor i olika tider.